

Матн лингвистикаси ва когнитив тилшунослик

Ғофурова Сайёра Ортиқовна

Фарғона политехника институти

Аннотация: Ушбу мақолада бадий матннинг компоненти сифатида табиат ва шахс тасвирларини лисоний тадқиқ этиш.

Калит сўзлар: синтактик бутунлик, матн структураси, Партонимик тасвир, композицион бутунлик.

Бадий матн ва тасвир нутқ типи

Матн ҳажм ва мазмун белгисига кўра иккига бўлинади. Матн гапдан кўра йирик ҳажмли алоқа воситаси, нутқий фаолият маҳсули, муайян қонуниятлар асосида шаклланган ёзма нутқ кўринишидир. Матнни ҳажм белгисига кўра иккига ажратамиз: *минимал матн (микроматн) ва максимал матн (макроматн)*¹. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, айрим адабиётларда матн ҳажм жиҳатидан учга ажратилган: кичик, ўрта ва катта ҳажмли матнлар².

Бадий услубда минимал матн дейилганда бирор мавзуни ёритишга бағишланган қатрлар, халқ донишмандлигини ифодаладиган мақол, матал ва афоризмлар, миниатюралар, ҳажвий асарлар, номалар, шеър ва шеърый парчалар, умуман, кичик мавзуни қамраб олувчи бир неча гаплардан иборат бутунлик тушунилади. Матннинг ички томонини мазмун яхлитлиги, ташқи томонини эса турли шаклдаги боғламалар, синтактик воситалар бирлаштириб туради.

¹ Жамолхонов Х. Йўлдошев М. Бадий матннинг лисоний таҳлили. Т., ТДПУ, 2000. 3-бет.

² Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили.-Бухоро, «Бухоро университети», 2000, 7-бет.

Мутахассислар биттагина гап ҳам минимал матн тушунчасига тенг келиши мумкин деган фикрни илгари суришган. М.Йўлдошев “Бадий матннинг лисоний таҳлили” дарслигида Н.Турниёзов ва М.Ҳакимовларнинг бу борадаги қарашларига ўз муносабатларини билдирар экан, бир сўздан иборат атов гап типигаги кўринишларни том маънода матн деб аташ мумкин эмас, чунки матн структурал жиҳатдан гапдан йирик синтактик бутунликдир, деган мушоҳадани илгари суради.

М.Йўлдошевнинг фикрича, матн гаплардан ташкил топади. Шу нуқтаи назардан “Бадий матннинг лисоний таҳлили” китобида тилшунос олимлар Н.Турниёзов ва М.Ҳакимовларнинг бир сўз ҳам матн бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикрларини таҳлил қилиб, бу борада ўз қарашларини баён қилади. Тилшунос олим Н.Турниёзов “Матн бир сўз билан, бир неча сўз билан, бир неча гап билан, бир неча абзац билан ва бир неча боб билан ифодаланиши ҳам мумкин”³лигини айтади. Лекин олим шунинг ҳам таъкидлайдики, Матн лингвистикаси муаммоларини бир сўзли, бирикма ёки бирор содда гап билан ифодаланган матнлар асосида ўрганиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки бундай матнларга таяниб тил системаси унсурларининг нутққа кўчирилишига оид масалалар тавсифини мукамал ҳолатда бериб бўлмайди. Тилшунос М.Ҳакимов ҳам битта гап матн тушунчасига тенг келиши мумкинлигини таъкидлайди: “Масалан: *Баҳор...* Бу жумлани кичик матн ҳисоблаш мумкинми? Бизнингча, тўла маънода кичик матн деб ҳисоблаш мумкин. Чунки тугал бир оҳанг билан айтилган Баҳор жумласида “*табиатнинг жонланиши*”, “*ҳаммаёқнинг кўм-кўк тусга кириши*”, “*атроф-муҳитнинг гўзал тусга бурканиши*” каби яширин мазмун мавжуддир. Шунинг учун кичик матнда бир тугал мазмуний фикр ўз ифодасини топади.”⁴ Лекин бу типдаги кўринишларни том маънода матн деб аташ мумкин эмас. Чунки матн структурал жиҳатдан гапдан йирик синтактик бутунлик. Демак,

³ Турниёзов Н. Матн лингвистикаси.-Самарқанд, СамДЧТИ, 2004, 21-бет.

⁴Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари.-Тошкент, НД., 1993, 24-бет.

аплардан ташкил топади. Яширин мазмун сифатида ҳавола қилинаётган маънолар сўзнинг маъно структураси билан боғлиқ. Мазкур гап ўзидан кейин келадиган изоҳловчи ёки кенгайтирувчи гаплар билан бир бутунлик ҳосил қилгандагина матн дейиш тўғри бўлади. Агар яширин мазмунга қараб хулоса чиқарадиган бўлсак, исталган сўзни матн дейишимиз мумкин бўлади. Масалан, *она* деган сўзни оладиган бўлсак, бу сўзнинг ҳам моддийлашмаган яширин маънолари мавжуд ва улар мазкур сўзни талаффуз қилишимиз биланок, кўз олдимизда у ёки бу тарзда намоён бўлади.⁵

Ҳажмига кўра матнлар микроматн(минимал) ва макроматн(максимал)га ажратилади. Максимал матн дейилганда кенг кўламдаги воқеаларни ёритиш эҳтиёжи билан юзага келган бутунлик назарда тутилади. Бадиий услубда ҳикоя, қисса, роман, эпопея каби йирик ҳажмли асарлар максимал матн ҳисобланади. Максимал матн микроматнлардан ташкил топади. Энг кичик композицион бутунлик абзацга, энг катта бутунлик эса боб (қисм ёки фасл)ларга тўғри келади. Бундай матн таркибида эпиграф, сўзбоши (муқаддима), сўнгсўз (эпилог) каби ёрдамчи қисмлар ҳам иштирок этиши мумкин. Улар асар мазмуни ва ғоясига, шунингдек, мавзунинг танланиши ва ёритилишига оид айрим масалаларга қўшимча изоҳ, шарҳ бўлиб келади.

Мулоқот пайтида, гапираётганда ёки ёзаётганда ҳар доим янгидан матн яратмаймиз. Эҳтиёжимизга кўра турли матн типларидан фойдаланамиз. Баъзан бошимиздан ўтган ёки ўзимиз гувоҳ бўлган воқеаларни кимгадир айтиб берамиз. Тингловчига нотаниш бўлган бирор киши ёки жойни батафсил тасвирлаб беришга ҳаракат қиламиз. Баъзан фикримизни турли далиллар ёрдамида исботлашга, изоҳлашга эҳтиёж сезамиз. Ёхуд кимгадир панд-насиҳат қиламиз. Уни турли ҳаётий воқеалар воситасида тарбиялаш ёки айтилганлардан хулоса чиқаришини истаймиз. Мулоқот мақсадимиз баъзан қандайдир хабарни тингловчига етказишга қаратилган бўлади. Шу билан бирга бирор ишни қандай бажариш кераклиги ҳақида тавсиялар

⁵ Йўллошев М. Бадиий матннинг лисоний таҳлили. –Тошкент, 2007.11-12-б.

берамиз ёки бирор ишни қилмаслик ҳақида буйруқ берамиз. Мақсадимизга эришиш учун турли кўрсатма, таъқиқ ва хитоб жумлаларидан фойдаланамиз. Инсонлар ўртасидаги мулоқот мақсади ва мазмуни шулар билангина чегараланиб қолмайди. Инсон ҳиссиётларини, туйғуларини, ҳаяжонларини, азоб ва қайғуларини ифодалаш, шу орқали тингловчи ёки китобхонни таъсирлантиришни истайди. Ана шундай ҳолларда баъзан муболаға баъзан ўхшатиш – қиёслаш каби тасвирий воситалардан фойдаланамиз. Бадий матннинг қуйидаги типлари мавжуд: *ҳикоя мазмунли матн, тасвирий матн, изоҳ мазмунли матн, дидактик матн, хабар мазмунли матн, буйруқ мазмунли матн, ҳиссий ифода мазмунли матн*.⁶

Биз тадқиқ этаётган бадий матнлар ўз характериға кўра тасвирий матнлардир. *Тасвирий матн* (дескриптив матн)лар тингловчига номаълум бўлган бирор киши, жой, ҳайвонот ва наботот оламиға мансуб мавжудот ёки қандайдир нарса-буюм ҳамда воқеа-ҳодисани батафсил тасвирлаб бериш мақсадида тузилган бўлади. Тасвирий матнда ҳам монологик нутқ кўриниши етакчилик қилади. Партонимик тасвир бундай матннинг энг характерли хусусияти ҳисобланади. Яъни, тасвирланаётган объектнинг дастлаб, бирламчи хусусияти тилға олинади. Кейин унга алоқадор хусусиятлар ва қисмлардан сўз юритилади.

Бадий матн бадий асар мазмунини ифодалаган, функционал жиҳатдан тугалланган, тилнинг тасвир имкониятлари асосида шаклланган, ўзида турли услуб кўринишларини муаллиф ихтиёриға кўра эркин жамлай оладиган, кишиларға эстетик завқ бериш хусусиятиға эға бўлган ғоят мураккаб бутунлик ҳисобланади. Бадий матнда бошқа услуб матнларида бўлганидек қатъий мантиқ, соддалик, тушунарлилик, нормативлик каби қонуниятларға тўла-тўқис амал қилинавермайди. Унда бадий тасвир воситаларидан унумли фойдаланилади. Таъсирчанлик алоҳида ўрин тутати.

⁶ Riza Filizok. Edebiy metin tipleri. <http://www.ege.edebiyat.org>. Бу ҳаққа қаранг: Йўллошев М. Бадий матннинг лисоний таҳлили. –Тошкент, 2007.14-б.

Бадий ифода учун жозибадор сўзлар танланади. Инсонни руҳан тўлқинлантириш, эстетик тафаккурини шакллантириш, воқеа-ҳодисаларга теран, бошқача назар билан боқишга ўргатиш каби кўплаб хусусиятларни ўзида мужассам қилган. Бадий матн бадий услуб талаблари, қолиплари асосида шакллантирилади, шунинг учун унда поэтик, романтик, тантанавор ифода шаклларида кенг фойдаланилади. Сўзларнинг танланиши, гап тузилиши, лексик–семантик, ритмик–интонацион бирликларнинг қўлланиши ҳам мазкур услуб талабларидан келиб чиқади.

Бадий матндаги композицион бутунлик тушунчаси макон ва замон мувофиқлиги, ифода ва қолип уйғунлиги, ҳамда мотивацион яхлитлик тушунчалари билан узвий боғлиқ. Бадий матнни лисоний таҳлил қилиш жараёнида бундай боғлиқликларга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Жамолхонов Х. Йўлдошев М. Бадий матннинг лисоний таҳлили. Т., ТДПУ, 2000. 3-бет.
2. Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили.-Бухоро, «Бухоро университети», 2000, 7-бет.
3. Турниёзов Н. Матн лингвистикаси.-Самарқанд, СамДЧТИ, 2004, 21-бет.
4. Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари.-Тошкент, НД., 1993, 24-бет.
5. Йўллошев М. Бадий матннинг лисоний таҳлили. –Тошкент, 2007.11-12-б.
6. Riza Filizok. Edebiy metin tipleri. <http://www.ege.edebiyat.org>. Бу ҳақда қаранг: Йўллошев М. Бадий матннинг лисоний таҳлили. –Тошкент, 2007.14-б.